

BRANISLAV ĐURĐEV
(Sarajevo)

NEKE NAPOMENE O ISLAMIZACIJI I BOŠNJAŠTVU U ISTORIJI BOSNE I HERCEGOVINE

I

Gore naslovljenom temom nisam se bavio pobliže, istraživački. Ali sam je često susretao u širem saglasju u svojim radovima o etničkom razvitku južnoslovenskih naroda i u svojim nastojanjima da se počnu rješavati ključna pitanja etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini, i to naročito kad je riječ o pripremama oko izrade Istorije naroda Bosne i Hercegovine.¹

Komisija za izradu Istorije naroda Bosne i Hercegovine pri Akademiji Bosne i Hercegovine, kojoj sam u početku i gotovo čitavo vrijeme njenog aktivnog rada² bio na čelu, organizovala je dva naučna skupa svih saradnika na izradi Istorije i gostiju koji su mogli doprinijeti da diskusija bude što plodnija. Na njima su se razmatrala neka krupna pitanja iz istorije naroda Bosne i Hercegovine da bi se dobila polazišta za njihovu obradu u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine.

Prvi od tih sastanaka, održan u dvije sjednice (19. novembra i 8. decembra 1975. godine), posvećen je bio problematici etničkog razvitka u istoriji Bosne i Hercegovine. O problemima etničkih procesa u vrijeme turske vladavine dali su svoje priloge Nedim Filipović, Branislav Đurđev, Adem Handžić, Muhamed Hadžijahić i Hamid Hadžibegić, a jednom primjedbom u diskusiji o tom periodu učestvovao je i beogradski profesor Sima Ćirković. Materijal sa tog skupa je objavljen.³ Kao prilog diskusiji na tom skupu bio je priložen i moj umnoženi referat pod naslovom *Uloga patrijarhalne kulture u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, pa je kasnije posebno objavljen.

Referati i prilozi diskusiji na tom skupu, ukoliko raspravljaju o turskom periodu istorije Bosne i Hercegovine, zahvataju mnoga važna pitanja o

1. Projekt *Istorija naroda Bosne i Hercegovine* tako se zvao kad je pokrenut i čitavo vrijeme dok sam ja bio na čelu Komisije za izradu toga projekta. Ne znam kad je nazvan Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, što smatram da nema opravdanja (Usporedi: JIČ 1-2, XXII, Beograd 1987. 178-179).

2. Dao sam već jednom ranije ostavku prilikom prvog žestokog sukoba oko pitanja kako se može ostvariti projekat. Poslije nekoliko mjeseci dao sam se namoliti da ponovo preuzmem tu dužnost. Govorili su otprilike ovako: "Bez tebe to neće ići!" Ali ni sa mnom nije išlo.

3. Prilozi (Inst. za istoriju) XI- XII, Sarajevo 1975 - 1976, 261- 320.

kojima i mi ovom prilikom treba da raspravljamo. Taj se materijal ne smije zao-
bići.

Drugi skup je bio posvećen pitanjima osmanskog društvenog uređenja i njegovom uticaju na društveni život u Bosni i Hercegovini.⁵ Tematika toga skupa ne odnosi se izravno na teme o kojima ovom prilikom raspravljamo. Ali taj skup ne navodim samo potpunosti radi, već i zato što se ta problematika u našim sadašnjim razgovorima, kad je riječ i o okvirnoj temi i o temi koju sam odabrao da kažem o njoj nekolike napomene, ne može ne uzeti u obzir.

Da ne pričam mnogo o tome da tim naprijed navedenim prilozi koji su proizašli iz rada na pripremama za izradu Istorije naroda Bosne i Hercegovine, u našoj nauci nije poklanjana dužna pažnja, da čak nisu spominjani ni ondje gdje ne bi smjeli biti nenačeljeni. Da ukažem samo da ti prilozi ne samo da nisu uneseni u drugu knjigu publikacije pod naslovom *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, koja je navodno obuhvatila "ostvareni dio projekta Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine koji je u Akademiji nauka usvojen 1968. godine", što može da se izvjesnom mjerom ospori da treba da uđe u pomenutu publikaciju, već nisu ni spomenuti ni u predgovoru redakcionog odbora niti na kojem drugom mjestu u tom izdanju, što se nije smjelo dogoditi.⁶

U potkomisiji, u kojoj sam bio, napisani su važni prilozi koje su dali Alija Bejtić i Muhamed Hadžijahić. Ti tekstovi su u potkomisiji prodiskutovani i poslije ispravaka i dopuna primljeni. Zašto ti tekstovi nisu ušli u publikaciju ne bih ovdje izlagao. To je duga priča, kao što je još duža priča zašto sam konačno podnio ostavku na dužnost predsjednika Komisije. Ostaviću za kasnija, smirenija vremena da o tome nešto kažem. Sada ću samo reći da me poslije ostavke u vrijeme izrade naučnog surrogata umjesto pravog historiografskog djela, Istorije naroda Bosne i Hercegovine, niko nije ništa pitao, čak ni to šta mislim da treba da uđe u izdanje.⁷

Smatrao sam da je potrebno ovo kazati prije nego što dam neke napomene o istorijskim izvorima koji nam stoje na raspolaganju za rješavanje pitanja

4. *Godišnjak ANUBIH XIII*, Centar za bałkanološka istraživanja 11, Sarajevo 1976, 377-383.

5. Od materijala sa tog skupa objavljeni su samo moj uvodni referat pod naslovom *Prilog diskusiji o osmanskome društvenome poretaku* i prilog A. Handžića pod naslovom *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, Prilozi (Inst. za istoriju) XIII, Sarajevo 1977, 63-72; 73-76.

6. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I* (Posebna izdanja ANUBIH LXXIX, Odjelj. društvenih nauka 17) Sarajevo 1987, 5-6; II (Posebna izd. ANUBiH LXXIX, Odjelj. dr. nauka 18), Sarajevo 1987, 5-98.

7. Kad sam se selio u Novi Sad dobio sam jednog dana dopis od nove Komisije koja je trebalo da projekat dovede do kraja (tj. da sačini surrogat umjesto Istorije) da napišem tekstove koji su bili predviđeni da ih obradim. To su bile ove teme: Postanak plemena u Hercegovini, Srpska crkva i kultura srpskog naroda u Bosni i Hercegovini do pretkraj XVIII vijeka. Nisam htio to napisati, iako sam to mogao učiniti lako. Mislim da sam dobro uradio što sam se uzdržao od saradnje u takvom izdanju kakvo je ono.

o kojima sada razgovaramo.

Postoji znatna razlika u pogledu istorijskih izvora za pitanje islamizacije u Bosni i Hercegovini, kad je riječ o XV i XVI vijeku, o vremenu kada imamo turske katastarske deftere, odnosno kada raspoložemo statističkim materijalom u izvjesnom smislu riječi,⁸ i kad je riječ o kasnijoj istoriji, kada za istraživanja moramo prikupljati vrlo razasuti istorijski materijal i pojedinačna svjedočanstva, vrlo često nepouzdana, da ih kao takve iskoristimo za istoriografsko uopštavanje. To što sam rekao ne odnosi se samo na pitanje islamizacije, već uopšte na problem etničkih procesa i odnosa u Bosni i Hercegovini u vrijeme turske vlasti dok se nisu ustalile osnovne konture u etničkoj strukturi kojom Bosna i Hercegovina ulazi u XIX vijek. U neku ruku, ovdje imamo posla sa "statističkom i poslijestatističkom erom" (neka mi bude dopušteno da ovdje parafraziram shvatanje francuskih istoričara o predstatističkoj i statističkoj eri, ali hronološki u obratnom smislu).

Spomenuti prilozi Alije Bejića i Muhameda Hadžijahića obuhvataju ponajviše period iz "poslijestatističke ere". U njihovim priložima-koliko se sjećam-ima veliki broj ispitanih i obrađenih podataka i izvedenih uopštavanja i zaključaka koji bi dobro došli tematici o kojoj ovom prilikom razgovaramo i naročito temi koju sam odabrao u okviru osnovne tematike da o njoj ovdje dam nekolicke napomene.⁹

Kad sam već spomenuo turske katastarske deftere, pa čak i nagovijestio potrebu kritičkog prilaza tim istorijskim izvorima, smatram da je potrebno usput istaći da se ti izvori češće nekritički objavljuju i još češće nekritički iskorisćavaju u istoriografskim radovima i djelima. Ne vodi se dovoljno računa u koju su svrhu načinjeni katastarski defteri, pa se često postupa sa njima tako kao da su popisi stanovništva u modernom smislu. Mora se imati u vidu da su se u katastarskim defterima popisivala domaćinstva, odnosno kuće, i objekti sa stanovništva davanja dažbina. Pri tome, svi defteri ne postupaju za sva vremena i sve prilike jednako sa neoporezovanim i privilegovanim stanovništvom. Neki defteri ga unose, neki unose samo neke kategorije, a neki ga ne unose. Naročito su u tom pogledu katastarski defteri nejednaki kad je riječ o popisima vojnika, posada utvrđenih mjesta i vojničkih redova. Ta primjedba važi i za objekte. Na primjer, neki defteri unose posjede vakufa (neki tu ubrajaju i posjede manastira) u posebne popise, a neki ih ne unose. Mogu se iste osobe u popisima javljati po dvaput ili čak možda i više puta, jednom u jednom svojstvu, drugi put u drugom. Navodim kao primjer da su u opširnom defteru za hercegovački sandžak iz 1477. godine, gdje takav slučaj nije tako izražen kao u otprilike istovremenom

8. Katastarski defteri spadaju u statistički materijal, ali nisu popisi stanovništva u modernom smislu. Ipak, posredno mogu poslužiti da se dobiju približno tačni podaci o broju i sastavu stanovništva. Zbog toga je pri tome potrebna dodatna kritičnost pri njihovom korišćenju.

9. Ne znam šta je sada s tim materijalom. Primjerci koje sam imao izgubili su se prilikom mog preseljenja u Novi Sad ili prilikom povratka u Sarajevo.

opširnomo defteru za smederevski sandžak, Vlasi prvo popisani u posebnom popisu Vlaha, a zatim neki od njih ponovo u selima i nahijama koje se nisu računale kao vlaške, kad drže timarsko zemljište.¹⁰ Tako se u ta dva deftera navode i njihovi glavari, većina samo u svojim katunima u Hercegovini, odnosno u svojim knežinama (sa primicurima) u sjevernoj Srbiji, a neki od njih su posebno upisani kao vojvode, posjednici zemlje, dobijene od turskih vlasti, u Hercegovini, odnosno kao spahije u sjevernoj Srbiji.¹¹ Posebno treba istaći da ta dva spomenuta deftera, mimo svih nama poznatih deftera, imaju naprijed u okviru popisa sultanskih hasova opširan popis Vlaha. Takav postupak je, očigledno, nastao zbog momentalne potrebe carske vlasti.

Uopšte, momentalna potreba da se tako ili ovako postupi prilikom rada na katastarskim defterima više je igrala ulogu nego što smo mi, zadovoljavajući se opštim pojmovima o tim popisima, skloni da to usvojimo.

Treba naročito istaći da se većinom ne obraća dovoljna pažnja kako se odnosi "novi defter" (defter-i cedid), u samom popisu načinjeni (tj. onaj koji je pred nama u ispitivanju), prema "starom defteru" (defter -i atik), koji je služio kao podloga pri popisu. Ni u tom pogledu nisu svi defteri jednaki, neki su vrlo ovisni o "starom defteru", a drugi nisu, mnogo više postupaju po novim instrukcijama i nastalim promjenama. Pri tome jedni registriraju promjene, a drugi ne. Jedni defteri imaju naprijed kanun-namu koja određuje opšte odredbe i ubilježene kanune i opširne bilješke u tekstu popisa, a drugi to nemaju. Ponegdje se nađe tekst i podaci i preneseni iz "starog deftera", naročito kad su nastale administrativno-teritorijalne izmjene.

Katastarski defteri pretkraj XVI vijeka, i ukoliko ih ima iz XVII vijeka, znatno su nesigurniji kao istorijski izvori od onih ranijih. Opadanje osmanskog uređenja vidno je i na njima. Mnogo se više prepisuje iz starih popisa nego što se radi na terenu. Ali i tu se ne smije ocjenjivati odsjekom već svaki defter

10. Kontrolisao sam izvjesna djela i radove koji operišu statističkim podacima iz turskih katastarskih deftera, za koja znam da su rađeni tako što su saradnici jednostavno zbrajali podatke bez obzira da li se oni ponavljaju u popisu. Tako su dobijene uveličane cifre.

11. Uzmimo primjer, u Hercegovini u defteru iz 1477. godine upisan je gornjomorački vojvoda Radosav Stjepanov da drži od turskih vlasti dobijene zemlje, da on te zemlje "zajednički uživa sa svojim bratom Hamzom i osobama Obrad i Todor" (A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 36) i da nahiji Onogošte, inače "uzapčenoj" (mevkuf), koja je upisana posebno od nahija u popisu "vlaha" i posebno i od "vlaške" nahije Onogošte u tom popisu, drži sa bratom Hamzom polovinu opustjelog sela Miločani (Isto, 604). Taj upis je vrlo indikativan. Inače je taj vojvoda još jednom upisan. Milorad sa još dvojicom iselio se iz Gornje Morače u vilajet Popovo, ali se još vode da pripadaju vojvodi Radosavu (Isto, 157).

Radove o razvitku naših plemena putem razvitka knežina i vojvodstva teritorijalizacijom katunske organizacije "vlaha" prikupio sam u knjizi *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd 1984. O razvitku knežina iz "vlaške" katunske organizacije u sjevernoj Srbiji u XV i XVI vijeku i o hrišćanima spahijama koji postaju od tako nastalih knezova najobuhvatnije sam pisao u drugoj knjizi Istorije naroda Jugoslavije.

ponaosob.

Bilo bi potrebno još ponešto istaći kad je riječ o katastarskim defterima kao istorijskim izvorima. Mnogo bi se trebalo reći o drugim starim turskim popisima, o njihovoj jednostranosti. Ali ja želim da ukažem da je potrebna pomna kritičnost i kod vrsta istorijskih izvora iz osmanske " statističke ere" ,

Samo po sebi se razumije da je potrebna daleko veća kritičnost kad je riječ o pojedinačnim, neregistrovanim podacima u svjedočanstvima istorijskih izvora, naročito kad ulazimo u istoriju Bosne i Hercegovine u periodu koji sam uslovno nazvao osmanskom " poslijestatističkom erom" . Nedostatak pravih statističkih izvora ili njihova samo sporadična pojava i nesigurnost u svjedočanstvima daju veću mogućnost za subjektivnu interpretaciju i proizvoljno zaključivanje. A ja bih u tim slučajevima, pozivajući se na Leopolda Rankea, osnivača prvih iskoraka ka modernom kritičkom prilazu istorijskim izvorima uzviknuo: " Nur kein Gehirngespinst" (Samo ne pređa mozga) !

Danas, kad u historiografiju sve više prodire subjektivni prilaz, čak i u zanatskoj strani rada istoričara, a kod mnogih nacionalnih historiografija (među njima i kod naše) kad se pojavljuju snažni ukloni nacionalizmu, nije zgorog sjetiti se starog Rankea koji je istakao kao vrhovni princip građanske historiografije objektivnost, bez obzira na pitanje koliko je on sam u svim svojim historiografskim radovima uspio da dostigne taj princip.

Ovaj dio mojih napomena, po prirodi svojoj uvodni, iako po obimu teksta najduži, kao da je sadržajem izašao van granica okvirne teme. To je samo prividno tako. Historiografija započinje izvorima i dotadašnjim postignućima u ispitivanju, literaturom, kritičkim prilazom njima. U tom pogledu, ovdje je samo ukazano na neke ključne tačke tog kritičkog prilaza, da bismo krenuli dalje.

Za četrdeset godina postojanja Orijentalnog instituta u Sarajevu, što u njegovim okvirima što dobrim dijelom njegovim podsticajem, prikupljen je ogroman materijal za ispitivanje turskog perioda istorije jugoslovenskih naroda, a naročito za proučavanje istorije Bosne i Hercegovine. Ali se još uvijek postavlja pitanje kako ćemo mi tim materijalom ovladati. To se javlja kao problem i kad je riječ o istoriji Bosne i Hercegovine, mada se tu najviše u našoj zemlji radi da ovladamo tim materijalom.

Htio sam još da izrazim svoje zadovoljstvo što se ova naša tematika uklapa u dalju razradu onoga što smo započeli naučnim skupovima koje sam na početku spomenuo.

Jer ja se nadam još uvijek da ćemo pokrenuti rad na istoriji naroda Bosne i Hercegovine u vrijeme turske vladavine, odnosno u neku ruku oživjeti ono što je dobro započelo.

II

Na savjetovanju, održanom 11. i 12. februara 1982. godine u

Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine o poslijeratnom razvitku istoriografije u Bosni i Hercegovini, naučni skupovi o etničkom razvitku i karakteru turskog društvenog uređenja, održani u okviru priprema za izradu Istorije naroda Bosne i Hercegovine, nisu kako treba navedeni ni u referatu koji obuhvata rad na istoriji turskog perioda, a nisu ni spomenuti u diskusiji u kojoj je pokrenuto pitanje neuspjeha u izradi Istorije naroda Bosne i Hercegovine.¹²

Ne znam šta da radim, da li da se samo pozovem na publikaciju ili da ipak ponovim ono što sam rekao. Mislim da je najbolje da ponovim što sam rekao uz ispravke i skraćivanja koje traži ovaj trenutak:

Kad je riječ o formiranju muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini, moram istaći da se proces formiranja bosanskohercegovačkog muslimanskog naroda ne sastoji samo u islamizaciji nego i u postepenoj društvenoj diferencijaciji u okvirima osmanske vlasti. Prirodna diferencijacija bosanskohercegovačkih masa, koja se sastojala u očuvanju srpskohrvatskog jezika i drugih domaćih etničkih specifičnosti u životu tih masa, razumije se, dolazi u prvi red. Ali je to moralo biti ispunjeno društvenim sadržajem da bi bosanskohercegovački muslimanski narod bio narod u feudalnom smislu. Pri tome je najvažniji momenat *postanak i razvitak domaće feudalne klase* u Bosni i Hercegovini. U prvim vijekovima turske vlasti ne možemo govoriti o domaćoj feudalnoj klasi kao takvoj, već možemo govoriti o domaćim ljudima-muslimanima u *osmanskoj spahijskoj klasi*, u vojničkom staležu (u kojem je bilo u početku više, a poslije samo izuzetno -nešto hrišćana spahija). Prvo diferenciranje od osmanskog poretka je stvaranje drukčijih agrarnih odnosa. Začeci te diferencijacije se nalaze u zahtjevima za drukčiji položaj spahija i zaima u Bosni, što se pojavilo i što je ispunjeno krajem XVI i u prvoj polovini XVII vijeka, ali pravi proces počinje u XVIII vijeku. Tada se pojačanim čitlučenjem stvara domaća feudalna klasa i mijenja se položaj muslimana seljaka u odnosu na hrišćane seljake. Spoljna opasnost povezuje muslimanski narod i domaća feudalna klasa postaje hegemon muslimanskog naroda.

Mislim da nećemo izaći na kraj ako prihvatimo gledište koje samo u islamizaciji, a ne i u diferencijaciji u okvirima osmanskog društva, vidi stvaranje muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. I to prvo samo u diferencijaciji koja se sastoji u očuvanju prirodno-etničkih osobina muslimanskog naroda u

12. Na str. 44 referata spomenut je skup posvećen problemima etničkog razvitka u istoriji Bosne i Hercegovine, ali na čudan način i u ne baš opravdanoj vezi. Najčudnije je da autor referata ne uzima u obzir da je taj skup održan u okviru priprema za izradu Istorije naroda Bosne i Hercegovine i očekuje da će rezultati diskusije biti objavljeni u obliku jedne studije. Na taj način zaobilazi taj skup, pa samo spominje Hadžijahićeve priloge. Na str. 38 spomenut sam ja sa osobitim iskazima poštovanja, ali nisu navedeni moji radovi koji se tiču istorije Bosne i Hercegovine, pa čak ni moj rad o Bosni u Enciklopediji Islama. Vidi: Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982), Posebna izdanja ANUBiH knj. LXV, Sarajevo 1983, 37-53. Povodom objavljivanja materijala sa tog skupa osvrnuo sam se kritičkim napisom "Nakon četvrt stoljeća" (Opredjeljenja br. 2, Sarajevo 1984, 5-20).

Bosni i Hercegovini, a zatim u diferencijaciji koja se sastoji u prvim začetima obrazovanja naroda u feudalnom smislu. Muslimanski narod u Bosni i Hercegovini ušao je u XIX stoljeće kao narod u feudalnom smislu ne samo u odnosu na ostala dva naroda nego u izvjesnoj mjeri i u odnosu prema vrhovnoj osmanskoj vlasti. Za čitavo vrijeme postoji prirodno-etnička srodnost domaćeg stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ona postoji i danas. Ali ja ne želim ulaziti u XIX i XX vijek, nije mi to uža specijalnost. Međutim...

Istoriju smatram procesom iz kojeg se talože tekovine. Na tome čovjek stiče iskustvo i znanje. Naročito je danas potrebno da zna korijene svojih odnosa.

Navešću jednu svoju izjavu iz 1985. godine:

"Moram također istaći da sam sretao odbojnost kojom se dočekuje afirmacija muslimanske nacije u nas. Uzgred da kažem, ne smatram najsretnijim taj izraz za muslimansku naciju. Po mom bi bilo najbolje upotrijebiti izraz Bošnjaci (...). Razumije se, ne mislim upotrebljavati izraz Bošnjaci u svojim radovima, kada to nije uopće primljeno" ...¹³

Vremena su se promijenila, izraz počinje da se prima. Uostalom, izraz muslimanski narod, Muslimani u Bosni i Hercegovini, određuje ih u odnosu na bosanskohercegovačke Srbe i Hrvate, ali ih ne opredjeljuje prema ostalom muslimanskom svijetu. Kad sam svojevremeno zastupao to svoje gledište, ističući istorijsku zasnovanost takvog imena, ukazivali su mi da je to povratak na Kalajevu težnju da uspostavi bosansku naciju. Velika je razlika između starog bošnjaštva iz osmanskog vremena i Kalajeva bošnjaštva. Staro bošnjaštvo ne poriče, recimo, postojanje *sirf millet*,¹⁴ Kalajevo hoće da briše i Srbe i Hrvate u Bosni i Hercegovini.

U želji da Istorija Bosne i Hercegovine, koju smo pripremali, bude historiografski cjelina, da pojedini periodi te istorije budu povezani po tome šta oni znače za razvitak naroda koji čine tu istoriju, stavio sam primjedbu koja je u publikaciji naknadno dobila naslov *Jezik i otadžbina u određivanju prirodno-etničkih odlika* (str. 271). Odgovoreno mi je dosta opširno (str. 271-273), ali sam se tada uzdržao da razjasnim o čemu govorim¹⁵ kad kažem: "Pored svih promjena koje se javljaju i razlika u pravcu razvitka u srednjem vijeku i kasnije, mi moramo odgovoriti šta srednjovjekovni jezik na bosanskohercegovačkom području znači i šta bosanska država ostavlja za kasnije formiranje otadžbine svih naroda Bosne i Hercegovine. Prema tome, ne možemo mi posmatrati samo te

13. *Danas* (Zagreb) br. 181 od 6. 8. 1985, 22.

14. Tim terminom stvarno je označena pripadnost srpskoj crkvi. Ali je srpska crkva bila glavni činilac koji čuva i podstiče svijest naroda o svojoj nekadašnjoj državi. Tu ulogu je u izvjesnoj mjeri igrala i prije 1557. godine, pa i kad je srpska crkva potpala pod vrhovništvo Carigradske patrijaršije u XVIII vijeku, nije prestala ta njena uloga.

15. Bio sam rukovodilac skupa, pa sam smatrao da je nepristojno odgovarati na repliku povodom moje primjedbe, da moja riječ bude posljednja.

probleme šta oni znače sa gledišta onoga momenta, onoga stupnja u razvitku, nego ih moramo gledati šta iza toga ostaje, jer istorija nije samo tok procesa nego istorija za sobom ostavlja tekovine (.....) Te se tekovine talože i u onoj sferi koja se zove etnički razvitak."

Ne samo ovdje, na riječima, već i u naučnom prilazu istorijskim pojavama u svojim radovima trudim se da ih stavim u njihovo vrijeme, da pronađem uzroke i posljedice njihova kretanja i smisao tog kretanja u njihovom vremenu.¹⁶ Ali to ne znači da ne treba voditi računa šta iza tih procesa u prošlosti za kasniji razvitak ostaje kao trajno, iako kasnije doživljava istorijom stvorene modifikacije.

Koliko znam, na tlu Bosne i Hercegovine u XV i XVI vijeku ustalile su se odlike novoštokavskog koji je kasnije postao osnova srpskohrvatskog književnog jezika. Taj naš srpskohrvatski književni jezik ima svoje istorijsko ishodište i svoju kasnije razvijenu etničku zasnovanost.¹⁷

Tačno je da jezik ne može biti kriterij za razlikovanje Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, ali nije tačno da je jezik kao objektivni kriterij u određivanju etničkih odnosa "pao na ispitu upravo na Balkanu i na proučavanju naše istorije" (str. 271). I ovom prilikom se čini osnovna pogreška koja se može sresti kod većine onih koji su se bavili odnosima među narodima koji srpskohrvatski pišu i govore. Posmatraju se uticajem raznih civilizacija stvorene kulturnoistorijske razlike među njima kao da su prirodno-etničke razlike. Upravo na jednostranosti apsolutnosociološkog prilaza istorijskim pojavama umjesto prirodno-istorijskog "pao je na ispitu" taj stav u određivanju etničkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Za svakog je jasno da su se za vrijeme turske vlasti Bošnjaci muslimani jezikom, koji je isti sa jezikom ostalog domaćeg stanovništva u Bosni i Hercegovini, i još nekim etničkim odlikama koje ih povezuju sa ostalim domaćim stanovništvom, razlikovali od ostalih muslimana. To je i danas tako. To je ipak "la longue durée", iako nije "immobile".¹⁸

Nije shvaćeno da ja u svojoj primjedbi ne mislim na srednjovjekovnu otadžbinu Bosanaca već na sadašnju otadžbinu naroda Bosne i Hercegovine, čije su granice manje-više određene u XVIII vijeku, da mislim na onu teritoriju koja

16. I u svojim istorijskim radovima trudio sam se da ostvarim ono shvatanje koje sam izložio u svom radu o istorizmu i evolucionizmu u shvatanju istorije (vidi: B. Đurđev, *Razvitak čovečanstva i društvo*, Novi Sad 1980, 107-127).

17. Taj problem je dodimut u Uvodu u drugoj knjizi Istorije naroda Jugoslavije (napisali Tadić, Grafenauer i ja) i u mojoj raspravi *Osnovna istorijsko-etnička pitanja u razvitku jugoslovenskih naroda do obrazovanja nacija* (Pregled XII, br.7-8, Sarajevo 1960, 1-13).

18. To su izrazi F. Brodela koji su kod nas postali vrlo popularni. Ali prirodnu postojanost u ljudskoj istoriji ne smatram ni "nepokretnom" niti "polunepokretnom" (semi immobile) kao što to smatra Brodel, već usvajam da "se razvitak sastoji u razlici od opšteg", što će reći, od stalnog, postojanog. To je naročito važno istaći kad se narod shvati kao "la longue durée".

je za vrijeme austro-ugarske vladavine počela postajati povezano privredno područje, pa kao takva ušla u predratni jugoslovenski period u kojem je poslije izvjesnog vremena administrativno-teritorijalno razbijena, ali je ostala u svijesti naroda, i poslije drugog svjetskog rata potvrdila se kao otadžbina naroda Bosne i Hercegovine.

Ovo sve što sam rekao treba dovesti u vezu sa turskim periodom historije Bosne i Hercegovine. U svom referatu, koji se odnosi na taj period, na ovdje spomenutom skupu, dodirnuo sam pitanje šta historija naroda Bosne i Hercegovine treba da obuhvati teritorijalno u vrijeme turske vladavine:

Da li ćemo obuhvatiti u turskom periodu čitav bosanski pašaluk kad se on obrazuje?

Istorija se ne sastoji samo od procesa nego i od rezultata. Upravo zbog svojih rezultata historija je i najviše aktuelna. Danas postoji Bosna i Hercegovina kao domovina tri nacije, od kojih su dvije dijelovi dvije susjedne nacije. Ono što povezuje ta tri naroda u Bosni i Hercegovini jest tlo na kojem oni zajednički žive i izgrađuju svoju budućnost, a zatim jest njihovo srodstvo, prirodno-etničke odlike koje ih povezuju.

Prateći teritorijalne promjene koje su nastajale onako kako su se događale, ne smije se ispustiti iz vida da mi bacamo težište na krajeve koji su izrazito bosanskohercegovačka teritorija (....) To ne znači da mi nećemo prikazati šta je sve obuhvatao "bosanski pašaluk" (str. 286-287 moga referata).

Smail Balić u svojoj knjizi *Kultura Bošnjaka-muslimanska komponenta* (Wien 1973) dijeli muslimansku kulturu na "kulturu školskog tipa" i na "narodnu kulturu". Sa stanovišta kretanja društvenih odnosa za vrijeme turske vladavine trebalo bi govoriti o širenju i učvršćenju islamske civilizacije u Bosni i Hercegovini i izrastanju bošnjačke kulture pod njenim uticajem.

Time smo dodirnuli ogromno polje rada. To je tako složena tema da se ne usuđujem ulaziti u šire izlaganje. Moja suzdržanost je, mislim, opravdana, jer mi smo uopšte tek zaorali prve brazde na tom ogromnom polju rada.

NEKE NAPOMENE O ISLAMIZACIJI I BOŠNJAŠTVU U ISTORIJ BOSNE I HERCEGOVINE

Re z i m e

Autor se poziva na naučni skup održan 1975. godine u okviru predradnji da se ostvari naučni projekat u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine koji je trebalo da ostvari objavljivanje Istorije naroda Bosne i Hercegovine u šest tomova. Taj skup saradnika na izradi Istorije organizovala je Komisija za izradu tog projekta, a bio je posvećen problematici etničkog razvika u historiji Bosne i Hercegovine. Autor daje kratak osvrt na okolnosti koje su

dovele do toga da ne dođe do ostvarenja tog projekta. Kritički se obzire i na publikaciju dvije sveske koje je Akademija objavila navodno kao čitav obrađeni materijal iz tog naučnog poduhvata (*Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine* I i II, Sarajevo, 1987). Autor naročito ukazuje da je u toj publikaciji veoma oskudno obuhvaćen rad na turskom periodu. Podvlači da su u potkomisiji za izradu treće knjige *Istorije* (XVII i XVIII vijek) prodiskutovana i poslije ispravaka i dopuna dva važna priloga za konačnu redakciju primljena koja spadaju u tematiku o kojoj sada raspravljamo. Oni nisu ušli u objavljenu publikaciju. Čak u toj publikaciji nisu ni spomenuta dva naučna skupa koja su održana u okviru rada na projektu, iako je objavljen čitav materijal, i referati i diskusija, sa spomenutog skupa o etničkom razvitku u istoriji Bosne i Hercegovine (*Prilozi Instituta za istoriju* XI-XII, Sarajevo 1975-1976, 261-320), a sa drugog skupa posvećenog pitanjima osmanskog društvenog uređenja i njegovog uticaja na društveni život u Bosni i Hercegovini, objavljen je uvodni referat i jedan važan prilog (*Prilozi Inst. za istoriju* XVIII, Sarajevo 1977. 63-72, 73-75). U našoj nauci tim naučnim priložima nije obraćena pažnja, a oni se ne mogu zaobići kad raspravljamo o temi ovog našeg skupa uopšte, a autor se mora na njih pozvati, jer je na tim skupovima izložio svoja gledišta o temi o kojoj ovdje govorim.

Ali autor smatra da prije izlaganja svojih osnovnih stavova o temi o kojoj raspravlja treba da ukaže da ima još mnogo nerazjašnjenih, odnosno tek načelih pitanja, kad je riječ o publikaciji, proučavanju i ocjeni istorijskih izvora koji se odnose na period u kojem se odigravaju procesi o kojim na ovom skupu raspravljamo. Aktivnošću Orijentalnog instituta prije svega i radom u Akademiji za vrijeme dok se radilo na projektu za izradu *Istorije Bosne i Hercegovine* prikupljen je ogroman istorijski materijal, ali njime nismo ni približno naučno ovladali da dobijemo objektivnu sliku problema o kojem raspravljamo u punoj mjeri koju on omogućava.

Kad je riječ o formiranju muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini, autor smatra da se proces ne sastoji samo u islamizaciji već i u postepenoj društvenoj diferencijaciji u okvirima osmanske vlasti. Prirodna diferencijacija u očuvanju srpskohrvatskog jezika i drugih domaćih etničkih specifičnosti kod muslimanskog naroda dolazi u prvi red. Autor je pristalica naziva Bošnjaci za muslimanski narod u Bosni i Hercegovini. Ali je ta prirodna osnova morala biti spunjena društvenim sadržajem da bi muslimanski narod u Bosni i Hercegovini postao narod u feudalnom smislu. Autor smatra da se u XV i XVI vijeku ne može govoriti u Bosni i Hercegovini o domaćoj feudalnoj klasi, već da se u društvenom uređenju izražava timarsko-spahijski sistem i s njim povezane odlike ostalog društvenog i političkog života. Društvena diferencijacija bošnjaštva očigledna na stvaranju drukčijih agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Taj proces započinje krajem XVI i početkom XVII vijeka, ali puni zamah i pune odlike dobija u XVIII vijeku. Taj proces ne mijenja samo položaj muslimanske feudalne klase već i položaj muslimanskog seljaštva u odnosu na ostalo seljaštvo. Ojačani značaj graničnog položaja Bosne i Hercegovine sudjeluje u učvršćenju

društvenog položaja domaće feudalne klase.

Sa stanovišta kretanja društvenih odnosa u vrijeme turske vladavine trebalo bi govoriti o širenju i učvršćenju islamske civilizacije u Bosni i Hercegovini i izrastanju bošnjačke muslimanske kulture pod njenim uticajem.

FEW NOTES CONCERNING ISLAMIZATION AND BOSHNIAKS
IN THE HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

S u m m a r y

The author cites symposium held in 1975. in the Academy of Science and Art of Bosnia and Herzegovina, which did not realize its aim-to help realization of the scientific project entitled " History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina" and to publish its results in six volumes. The symposium of the researchers included in the project was organized by the Commission for the Realization of the Project, and it was dedicated to the problem of ethnical development in the history of Bosnia and Herzegovina. The author gives a short review on the circumstances which stopped the realization of the project as well as a critical review on two books published by the Academy, books which allegedly contained all the material prepared for the project (*Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina*, vol. I, II. -Sarajevo, 1987) . The author points out that very few works concerning Turkish period can be found in these books. He emphasizes that Subcommission for publishing the third book (17th and 18th centuries) discussed and, after necessary corrections and additions, accepted two very important papers whose subject was equal to the subject of present discussion. But these papers were not published in the book. The book even did not mention two symposiums held during the work on the project, although the whole material, papers and discussions, had been published. The materials from the first symposium concerning ethnical development of the population in the history of Bosnia and Herzegovina was published in the annual: *Contributions of the Institute for History*, vol. XI-XII. -Sarajevo 1975-1976, pp. 261-320. As for the second symposium: *Social structure of Ottoman Empire and its Influence on Social Life in Bosnia and Herzegovina*, introductory report and one significant paper were published in: *Contributions of the Institute for History*, vol. XIII. -Sarajevo 1977, pp. 63-72 and 73-75. Our science has payed no attention to the mentioned papers and symposiums, but they can not be avoided in our discussion, and the author himself has to mention them because on these symposiums he already exposed his opinions concerning the subject of the present discussion as well.

The author thinks that before exposing his views on the subject of the present discussion, he still has to point out many unexplained questions, i. e. questions that have just been touched, concerning publishing, studiing and eval-

uation of historical sources related to the period when the process discussed here happened. Thanks first of all to the researches done in the Institute for Oriental Studies as well as to the researches done in the Academy during the work on the project, huge historical material was collected. Scientific analysis of this material could help us to reach the objective picture of the problem we are discussing now.

The author's opinion concerning the constitution of Muslim population in Bosnia and Herzegovina, is that the process itself was not only islamization but also gradual social differentiation. Natural differentiation through the preservation of Serbo-Croatian language and other native ethnical characteristics happened mainly among the Muslims. The author is adherent of the name Boshniak for the Muslim population of Bosnia and Herzegovina. He thinks that the natural predispositions needed certain social content so that Muslim population in Bosnia could become nation in feudal sense. The author is also of the opinion that in the 15th and 16th centuries native feudal class did not exist in Bosnia and Herzegovina, but that timar-spahi system was expressed in existing social structure, and it also influenced all the social and political life. Social differentiation of Boshniaks was based on the appearance of new agrarian relations in Bosnia and Herzegovina. That process began at the end of the 16th century and the beginning of the 17th century, but the real development and the real characteristics of that process appeared in the 18th century. The process did not change only the position of Muslim feudal class but also the position of Muslim peasants in relation to the rest of the peasants. The position of native feudal class was also strengthened by the growing importance of Bosnian borders.

From the standpoint of social relations during the period of Turkish rule we should talk about the expansion and strengthening of Islamic civilization in Bosnia and Herzegovina and the rising of Boshniaks-Muslim culture under its influence.